

บทที่ 5

สรุปผลการวิจัย อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

ในบทที่ผ่านมา คณะผู้วิจัยได้นำเสนอผลการวิจัยผ่านการวิเคราะห์ข้อมูลที่หลากหลาย ซึ่งในบทนี้คณะผู้วิจัยจะทำการสรุปผลการวิจัย อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ ซึ่งคณะผู้วิจัยจะได้นำเสนอตามลำดับ ดังนี้

1. สรุปผลการวิจัย
2. อภิปรายผล
3. ข้อเสนอแนะ

สรุปผลการวิจัย

1. วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยในครั้งนี้ ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ เพื่อศึกษารูปแบบการทำเกษตรประณีต และเพื่อศึกษารูปแบบการสร้างควมหลากหลายทางชีวภาพในพื้นที่ทำการเกษตรของเกษตรกร ตามแนวคิดการทำเกษตรประณีตของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งมีทั้งการศึกษาเอกสารทางวิชาการที่เกี่ยวข้องจำนวนมาก และการเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนาม ด้วยการสังเกตแบบมีส่วนร่วม การสัมภาษณ์เชิงลึก การสนทนากลุ่ม 12 กลุ่ม และประชุมเชิงปฏิบัติการ 2 ครั้ง ซึ่งกลุ่มเป้าหมายประกอบด้วย ปราชญ์ชาวบ้าน เกษตรต้นแบบ ผู้เชี่ยวชาญ และผู้มีส่วนเกี่ยวข้องของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 12 เครือข่าย

จากการเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนาม พบว่า เครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือต่างล้วนเคยมีประสบการณ์จากการทำเกษตรเชิงเดี่ยวหรือเกษตรเคมี หรือเกษตรเพื่อขาย ซึ่งเป็นผลมาจากกระแสนิยมที่ทำให้ระบบการผลิตในภาคการเกษตร เปลี่ยนจากเพื่อบริโภคสู่การค้า มุ่งเน้นผลผลิตจำนวนมาก เอาเงินเป็นตัวตั้ง ตามกระแสกลไกการตลาด และพึ่งพาปัจจัยการผลิตจากภายนอกในทุก ๆ ด้าน ทำให้เกษตรกรต้องเผชิญกับภาวะหนี้สินและความทุกข์ยาก ส่งผลให้วิถีชีวิต สังคม ชุมชน ภูมิปัญญา ประเพณีวัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อมถูกทำลายอย่างรุนแรง ระบบนิเวศและความหลากหลายทางชีวภาพเสื่อมโทรม เสียสมดุลลงอย่างสิ้นเชิง ในการทำเกษตรเชิงเดี่ยวหรือเกษตรเคมี เน้นทำจำนวนมาก เน้นให้ได้จำนวนผลผลิต ทำให้การทุนสูงต้องพึ่งพาปัจจัยการผลิตจากภายนอกไม่ว่าจะเป็นปุ๋ยเคมี ยาฆ่าหญ้า ยาฆ่าแมลง เมล็ดพันธุ์ มีการจ้างเครื่องจักร และจ้างแรงงาน ทำให้การผลิตส่งผลกระทบต่อสภาพแวดล้อมและระบบนิเวศวิทยา เกิดความเสื่อมโทรมของดิน และสารพิษที่ตกค้าง ทำให้

ปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมมีแนวคิดที่จะปรับเปลี่ยนพฤติกรรมการค้าเงินชีวิตและการประกอบอาชีพ จนค้นพบทางออกในการทำการเกษตร ซึ่งเป็นการน้อมนำหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมาใช้เป็นหลักในการดำเนินชีวิตและการประกอบอาชีพ ความสำเร็จและความสุขจากทางออกที่ค้นพบ มิได้จำกัดวงอยู่เฉพาะในเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือเท่านั้น แต่ด้วยความรักความเมตตาและความเอื้ออาทรที่มีต่อเพื่อนมนุษย์ เครือข่ายฯ มองเห็นว่า ยังมีเกษตรกรอีกจำนวนมากที่ยังตกอยู่ในความทุกข์ยากและภาวะหนี้สินจากการทำการเกษตรแบบหลงทาง ที่เอาเงินเป็นตัวตั้ง จึงมีความตั้งใจจริงที่จะขยายแนวคิดปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงและแนวทางการทำการเกษตรที่ค้นพบสู่เกษตรกรคนอื่น ๆ ได้รวมตัวกันในนาม “เครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านและพหุภาคีภาคอีสาน” มาตั้งแต่ปี พ.ศ.2538 จากนั้นได้สร้างหลักสูตรวิทยากรกระบวนการเพื่อการเปลี่ยนแปลงสู่การพึ่งตนเองและพึ่งพากันเองภาคประชาชน หรือ วปอ.ภาคประชาชน เพื่อให้เกษตรกรและผู้สนใจทั่วไปได้มีโอกาสเข้ามาเรียนรู้แนวทางการทำเกษตรเพื่อการพึ่งตนเองและพึ่งพากันเอง โดยมีปราชญ์ชาวบ้านและเกษตรกรต้นแบบเป็นวิทยากรกระบวนการตามศูนย์เรียนรู้ของเครือข่ายทั้ง 12 เครือข่าย พร้อมกับการขับเคลื่อนเครือข่ายด้วยการประชุมร่วมกันทุกเดือน เวียนไปตามศูนย์เรียนรู้ของปราชญ์ชาวบ้าน และจัดประชุมใหญ่ร่วมกับภาคีเครือข่ายเป็นประจำทุกปี ภายใต้การบริหารจัดการของมูลนิธิพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืนเพื่อคุณภาพชีวิตดีจังหวัดขอนแก่น และการสนับสนุนจากภาคีเครือข่ายที่หลากหลาย เช่น สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.) สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) สำนักงานปฏิรูประบบสุขภาพแห่งชาติ (สปรส.) โรงพยาบาลมหาสารคาม เป็นต้น พร้อมกับการเรียนรู้วิจัย และพัฒนาแนวทางการทำเกษตรของเครือข่ายอย่างต่อเนื่อง จนทำให้ศูนย์เรียนรู้แต่ละแห่งสามารถพัฒนาองค์ความรู้ทางการเกษตรกรรมของตนเอง และพัฒนาหลักสูตร วปอ.ภาคประชาชน สู่รูปแบบที่หลากหลาย เช่น ปลูกต้นไม้ใช้หนี้ หลักสูตรแก้จน หลักสูตรเศรษฐกิจพอเพียง หลักสูตรพัฒนาอาชีพ หลักสูตรหมอดิน หลักสูตรเกษตรอาสา เป็นต้น เพื่อให้เกษตรกรและกลุ่มเป้าหมายมีทางเลือกในการเข้ารับการอบรมมากขึ้น รวมถึงหน่วยงานราชการหรือองค์กรพัฒนายังสามารถนำกลุ่มเป้าหมายของตนเองเข้ามาเรียนรู้โดยเลือกหลักสูตรตามที่ต้องการได้ รวมถึงได้มีการนำเสนอองค์ความรู้ด้านการเกษตรของเครือข่ายสู่ผู้คนในสังคมวงกว้างอย่างต่อเนื่อง เช่น หนังสือพลังรากหญ้าพลังแผ่นดิน ซีดีรอม (CD-Rom) ชุดเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านและพหุภาคีภาคอีสาน จดหมายข่าวก้าวทันประชาคมสุขภาพอำเภออุบลรัตน์วารสารเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตและสิ่งแวดล้อมของผู้ผลิตและผู้บริโภค และจดหมายข่าวก้าวทันปราชญ์ชาวบ้านภาคอีสาน เป็นต้น

อนึ่ง ความสำเร็จของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่เกิดขึ้นจากการประยุกต์ใช้เกษตรทฤษฎีใหม่ซึ่งอยู่นอกเหนือตำรา อีกทั้งเกษตรกรของไทยเองยังมีความถนัดในการลงมือปฏิบัติมากกว่าการเรียนรู้ผ่านตัวหนังสือ ทำให้กระบวนการเรียนรู้เกิดขึ้น

ได้อย่างยั่งยืนด้วยการใช้พื้นที่ให้คุ้มค่า ปลูกทุกอย่างที่กิน เมื่อทำสำเร็จในพื้นที่หนึ่งค่อยขยายสู่พื้นที่ใหม่ พึ่งตนเองและพึ่งพากันเอง ซึ่งเครือข่ายได้ใช้เป้าหมายนี้ในการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตและการดำรงชีวิตของตนเอง ครอบครัว และชุมชน จนนำมาซึ่งความสำเร็จในปัจจุบัน

ทั้งนี้ การปรับเปลี่ยนแนวคิด เป็นสิ่งสำคัญยิ่งในการตั้งตัวเองให้หลุดพ้นจากวงจรแห่งหนี้สินและความทุกข์ยาก ด้วยการตั้งตัวเองออกจากกระแสของทุนนิยม ให้สามารถมองเห็นทุกข์ที่เป็นอยู่ทั้งที่เกิดขึ้นกับตัวเอง ครอบครัว ชุมชน สังคม และประเทศชาติอย่างรอบด้าน ทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม ภูมิปัญญา วัฒนธรรม การเมืองการปกครอง และด้านสิ่งแวดล้อม ด้วยการเชื่อมโยงจากอดีต มาสู่ปัจจุบัน และก้าวสู่นาคต ซึ่งจะทำให้เข้าใจถึงความรุนแรงของปัญหาได้อย่างเป็นรูปธรรมว่าสิ่งเหล่านี้มีผลกระทบที่เชื่อมโยงทั้งในระดับบุคคลสู่ระดับประเทศ เมื่อความคิดได้ถูกกระตุ้นด้วยภาพความเป็นจริงของสิ่งที่เป็นอยู่และจะเกิดขึ้น ความตระหนักในการสร้างเกราะป้องกันและการแสวงหาทางออกจึงบังเกิดขึ้นซึ่งทางออกที่เป็นรูปธรรมที่เครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือค้นพบ คือ การทำเกษตรประณีต ซึ่งเป็น การประยุกต์ใช้เกษตรทฤษฎีใหม่ ที่เน้นการวางแผนใช้พื้นที่ให้คุ้มค่า ปลูกทุกอย่างที่กิน ให้มีความหลากหลายของชนิดและสายพันธุ์ จัดการพื้นที่ให้คุ้มค่าทุกตารางนิ้ว ทั้งใต้ดิน บนดิน และบนอากาศ โดยใต้ดินใช้ประโยชน์จากพืชกินหัว บนดินเป็นพืชผักสวนครัว สัตว์เลี้ยง ส่วนบนอากาศเป็นไม้เลื้อย ไม้ผล และสมุนไพร มุ่งสร้างความหลากหลายทางชีวภาพ ลดปัจจัยเสี่ยงอันจะเกิดจากสภาวะแวดล้อม จากโรคพืช โรคแมลง และสัตว์เลี้ยง ด้วยการไม่ใช้สารเคมี ผลจากการปฏิบัติและเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง เกษตรกรที่ทำจนประสบผลสำเร็จอย่างเป็นรูปธรรม มีวิถีชีวิตและวิถีคิดที่ชัดเจน สามารถเป็นแบบอย่างแก่เกษตรกรทั่วไปได้ เพื่อการเปลี่ยนแปลงสู่การพึ่งตนเองและพึ่งพากันเอง ซึ่งจะมีผลสะท้อนกลับที่เป็นประโยชน์ทั้งต่อเกษตรต้นแบบและเครือข่ายได้ในอนาคตด้วยโดยพื้นที่ในการทำเกษตรประณีตนั้นจะมีขนาดพื้นที่ใหญ่หรือเล็กเท่าใดก็ตามเมื่อทำสำเร็จในพื้นที่หนึ่งจึงขยายสู่พื้นที่ใหม่ โดยเริ่มขยายอย่างน้อยร้อยละ 20 ของพื้นที่ ทั้งนี้ เพื่อให้การทำเกษตรประณีตนั้นตั้งอยู่บนฐานพลังศักยภาพและทุนทรัพยากรของตนเอง ซึ่งเมื่อมองเห็นความสำเร็จในพื้นที่หนึ่งแล้ว ทำให้มีกำลังใจที่จะทำในพื้นที่อื่น ๆ เมื่อขยายออกไปเรื่อย ๆ ก็จะทำให้มีเกษตรประณีตเต็มพื้นที่จนเป็นรูปแบบการสร้าง ความหลากหลายทางชีวภาพในพื้นที่ทำการเกษตรของเกษตรกรตามแนวคิดการทำเกษตรประณีตของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในที่สุด

ดังนั้น จึงสรุปได้ว่า รูปแบบการทำเกษตรประณีตของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ประกอบด้วย การประยุกต์ใช้เกษตรทฤษฎีใหม่ ใช้พื้นที่ให้คุ้มค่า ปลูกทุกอย่างที่กิน ขยายสู่พื้นที่ใหม่ พึ่งตนเองและพึ่งพากันเอง

รูปแบบการสร้าง ความหลากหลายทางชีวภาพในพื้นที่ทำการเกษตรของเกษตรกรตามแนวคิดการทำเกษตรประณีตของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ประกอบด้วย การปรับเปลี่ยนแนวคิด สร้างความหลากหลายของชนิดและสายพันธุ์ ไม่ใช่สารเคมี ปฏิบัติและเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง ขยายอย่างน้อยร้อยละ 20 ของพื้นที่

อภิปรายผล

แนวปฏิบัติของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ที่น้อมนำหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง เพื่อดำเนินชีวิตบนทางสายกลาง ด้วยความพอเพียงสอดคล้องกับข้อเสนอของสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (2550) ที่เสนอว่า หลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงเป็นการพัฒนาที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของทางสายกลางและความไม่ประมาท โดยคำนึงถึงความพอประมาณ ความมีเหตุผล การสร้างภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี ตลอดจนใช้ความรู้ความรอบคอบและคุณธรรม ประกอบการวางแผน การตัดสินใจและการกระทำ สอดคล้องกับผลการวิจัยของ ชนิษฐา ศรีคำมี (2550) ที่พบว่า วิถีเกษตรกรรมชุมชนเป็นวิถีเกษตรกรรมแบบผสมผสานของภูมิปัญญา ที่สอดคล้องกับทฤษฎีเศรษฐกิจพอเพียง เน้นให้พออยู่พอกิน เครือข่ายได้ประยุกต์ใช้เกษตรทฤษฎีใหม่ที่สอดคล้องกับบริบทของพื้นที่ โดยจัดให้มีแหล่งน้ำ ที่ปลูกพืช ที่ทำการเกษตร และสิ่งก่อสร้าง สอดคล้องกับผลการวิจัยของ ธวัชชัย เฟ็งพิณิจ และแสงอรุณ สุนทรีย์ (2552) และผลวิจัยของ ธวัชชัย เฟ็งพิณิจ และคณะ (2554) ที่พบว่า เมื่อปราชญ์ชาวบ้านคิดได้จึงหันมาปรับเปลี่ยนแนวปฏิบัติด้วยการยึดปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงมาใช้ในการประกอบอาชีพและการดำรงชีวิต ปรับเปลี่ยนวิธีการทำการเกษตรด้วยการประยุกต์ใช้เกษตรทฤษฎีใหม่ จนสามารถหลุดพ้นจากบ่วงทุกข์และประสบความสำเร็จในปัจจุบัน สอดคล้องกับผลการวิจัยของ ธวัชชัย เฟ็งพิณิจ (2550) ที่พบว่า แนวทางการทำการเกษตรของปราชญ์ชาวบ้าน ที่เน้นการพึ่งตนเองและพึ่งพากันเอง เป็นแนวทางการพัฒนาที่สอดคล้องกับหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ภายใต้แนวคิดเกษตรทฤษฎีใหม่ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สอดคล้องกับผลการวิจัยของ สุเทพ พันประสิทธิ์ (2553) ที่พบว่า หากเป็นเกษตรกรซึ่งมีพื้นที่การเกษตรอยู่แล้วควรบริหารจัดการพื้นที่ตามแนวทฤษฎีใหม่เป็นหลัก โดยกำหนดพื้นที่ให้เหมาะสมกับแหล่งน้ำ วางแผนการปลูกพืช ปลูกไม้ผลไม่ยืนต้น ปลูกพืชสมุนไพร สอดคล้องกับผลการวิจัยของ ประเสริฐ ยิ่งปากน้ำ (2551) ที่พบว่า การพัฒนาตามแนวทางทฤษฎีใหม่เป็นรูปธรรมของตัวอย่างในภาคปฏิบัติตามปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง ในการพัฒนาภาคการเกษตรของสังคมไทย และสอดคล้องกับผลการวิจัยของ สมนึก ปัญญาสิงห์ (2554) ที่พบว่า จุดเปลี่ยนและการตัดสินใจของครอบครัวเกษตรกรเกิดจากการเรียนรู้และการวิเคราะห์ปัญหาที่เกิดจากการใช้ชีวิต ทำให้เกษตรกรเริ่มจัดการชีวิตของตนเอง และจัดการใช้ที่ดินตามหลักเกษตรทฤษฎีใหม่ โดยมุ่งการพึ่งตนเองและพึ่งพากันเอง

การพึ่งตนเอง เป็นเศรษฐกิจพอเพียงแบบพื้นฐานที่เชื่อมโยงกับทฤษฎีใหม่ขั้นที่ 1 ส่วน การพึ่งพากันเอง เป็นเศรษฐกิจพอเพียงแบบก้าวหน้าซึ่งเป็นทฤษฎีใหม่ขั้นที่ 2 และ 3 สอดคล้องกับข้อเสนอของสำนักบริหารงานวิทยาลัยชุมชน (2550) รวมถึงข้อเสนอของ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (2550) ที่เสนอไว้ว่า ความพอเพียงในระดับบุคคลและครอบครัวเป็นเศรษฐกิจพอเพียงแบบพื้นฐานที่เทียบได้กับ ทฤษฎีใหม่ขั้นที่ 1 ส่วนความพอเพียงในระดับชุมชน ระดับองค์กร และระดับประเทศ เป็น เศรษฐกิจพอเพียงแบบก้าวหน้า ซึ่งครอบคลุมทฤษฎีใหม่ขั้นที่ 2 และ 3 ด้วยการพัฒนาอย่างเป็นขั้นเป็นตอน ซึ่งเครือข่ายได้ดำเนินการมาอย่างต่อเนื่อง จนนำมาสู่แนวปฏิบัติที่เรียกกันว่า “เกษตรประณีต”

เกษตรประณีต เป็นการทำเกษตรกรรมทางเลือกรูปแบบหนึ่ง เป็นการผสมผสาน รูปแบบการทำเกษตรธรรมชาติ เกษตรผสมผสาน เกษตรยั่งยืน เกษตรอินทรีย์ และวนเกษตร ซึ่งสอดคล้องกับข้อเสนอของนักวิชาการหลายท่าน เช่น) ชลอรัตน์ ศิริเชตรกรณ และคณะ (2552) อานัฐ ดันโซ (2551) พยัพย์ มิ่งมณี (2550) ชนวน รัตนวราหะ และคณะ (2550) จำเนียร บุญมาก (2552) เป็นต้น โดยการยึดหลัก 4 ออม คือ ออมน้ำ ออมความอุดมสมบูรณ์ของดิน ออมสัตว์หลากหลายสายพันธุ์ และออมพืชหลากหลายชนิด เป็นรูปแบบการสร้าง ความหลากหลายทางชีวภาพในพื้นที่การทำเกษตรของเกษตรกรตามแนวคิดการทำเกษตร ประณีตของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งเป็นการสร้างสิ่งแวดล้อมและ การพัฒนาคุณค่าความหลากหลายทางชีวภาพได้อย่างแท้จริง เพราะเน้นกิจกรรมเกื้อกูลกันของ พืชและสัตว์ ให้เกิดระบบนิเวศที่สมดุล ดังที่ กัณฑ์ณี แวโนะ (2550) รวมถึง สอดคล้องกับ ผลการวิจัยของ สมนึก ปัญญาสิงห์ (2554) ที่พบว่า เศรษฐกิจพอเพียงมีผลต่อการพัฒนา คุณภาพชีวิต เกิดความหลากหลายทางชีวภาพ และสอดคล้องกับผลการวิจัยของ ชนิษฐา ศรีคำมี (2550) ที่พบว่า วิถีเกษตรกรรมชุมชน เป็นวิถีที่พอดีกับทรัพยากรธรรมชาติและ สิ่งแวดล้อม

เพื่อขยายแนวคิดเกษตรประณีตสู่เกษตรกรและสังคมวงกว้าง เครือข่ายได้สร้าง หลักสูตรวิทยากรกระบวนการเพื่อการเปลี่ยนแปลงสู่การพึ่งตนเองและพึ่งพากันเองภาค ประชาชนหรือที่เรียกย่อๆ กันว่า “หลักสูตร วปอ.ภาคประชาชน” โดยมีปราชญ์ชาวบ้านและ เกษตรต้นแบบเป็นผู้ถ่ายทอดความรู้และประสบการณ์ด้านการเกษตรกรรมในแต่ละศูนย์เรียนรู้ ของแต่ละเครือข่าย ภายใต้ชื่อเรียกศูนย์เรียนรู้ที่แตกต่างกัน เช่น สถาบันฟื้นฟูภูมิปัญญาไทย (เครือข่ายพ่อค้าเตี๊อง ภาษี) ศูนย์ฝึกอบรมเกษตรผสมผสานบ้านโนนรัง-บุรพา (เครือข่ายพ่อ จันท์ที่ ประทุมภา) ศูนย์เรียนรู้เกษตรทฤษฎีใหม่ (เครือข่ายพ่อชาลี มาระแสง) กลุ่มฟื้นฟู การเกษตรตำบลยาง (เครือข่ายพ่อเชียง ไทยดี) กลุ่มฟื้นฟูเกษตรพื้นบ้านอำเภอบางแก้ว (เครือข่ายพ่อทัศน กระจอม) ศูนย์การเรียนรู้บ้านดงบัง (เครือข่ายพ่อบุญเต็ม ชัยลา) ศูนย์เรียนรู้ ชุมชนกลุ่มอีโต้น้อย (เครือข่ายพ่อผาย สร้อยสระกลาง) เป็นต้น โดยมีระยะเวลาในการจัด

หลักสูตร 5 วัน 4 คืน ดังที่ศูนย์เรียนรู้ชุมชนกลุ่มอีโต้น้อย (2555) และกลุ่มฟื้นฟูการเกษตร ตำบลยาง (2555) ได้เสนอเอาไว้ ซึ่งการถ่ายทอดความรู้โดยส่วนใหญ่ในหลักสูตรจะมีลักษณะเป็นการถ่ายทอดประสบการณ์ ซึ่งสอดคล้องกับทัศนะของนุยริ (Nyiri, 1988) และทัศนะของ จาร์วิส (Jarvis, 1993) ที่มองว่า ประชาชนชาวบ้านเป็นบุคคลที่มีการเรียนรู้จากประสบการณ์ของตนเอง การลองผิดลองถูก โดยการเรียนรู้จากความสำเร็จและความล้มเหลวของตนเองอยู่เสมอ จนทำให้สะสมความรู้ความสามารถด้วยตนเองซึ่งไม่ได้ศึกษาจากตำราเรียน สอดคล้องกับ ผลการวิจัยของ อุทัย อันพิมพ์ และคณะ (2554) ที่พบว่า การสร้างความรู้จากรูปแบบเกษตร ประณีตแบบก้าวหน้านั้น เป็นการผลิตที่ดำเนินการบนฐานความรู้ และมีความพยายามในการที่จะสร้างเครือข่ายการเรียนรู้ให้มากขึ้น

รูปแบบการสร้างความรู้หลากหลายทางชีวภาพในพื้นที่ทำการเกษตรของเกษตรกรตาม แนวคิดการทำเกษตรประณีตของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เริ่มต้น ด้วยการปรับเปลี่ยนแนวคิด (เน้นเกษตรประณีต ทำตามกำลังเริ่มจากเล็กไปหาใหญ่ ใช้พื้นที่ ให้คุ้มค่าทั้งใต้ดิน บนดิน บนอากาศ ปลูกทุกอย่างที่กิน กินทุกอย่างที่ปลูก เหลือกินแจก เหลือแจกขาย ลดรายจ่ายสร้างรายรับสร้างปัจจัย 4) สร้างความหลากหลายของชนิด และ สายพันธุ์ ไม่ใช่สารเคมี ปฏิบัติและเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง ขยายอย่างน้อยร้อยละ 20 ของพื้นที่ (เมื่อสำเร็จพื้นที่หนึ่งจึงขยายสู่พื้นที่ใหม่) สอดคล้องกับผลการวิจัยของ รัชชชัย เพ็งพิณิจ และ คณะ (2554) ที่พบว่า การทำเกษตรประณีตตั้งบนพื้นฐานแนวคิดที่ว่าปลูกทุกอย่างที่กิน กินทุกอย่างที่ปลูก เหลือกินแจก เหลือแจกขาย อุดรรัฐที่เป็นรายจ่ายของครอบครัว ใช้พื้นที่ ให้คุ้มค่าทุกตารางนิ้วทั้งใต้ดิน บนดิน และบนอากาศ โดยมีจุดมุ่งเน้นเพื่อปรับเปลี่ยนแนวคิด ของเกษตรกรสู่การพึ่งตนเองและพึ่งพากันเอง สอดคล้องกับผลการวิจัยของ อุทัย อันพิมพ์ และ คณะ (2554) ที่พบว่า การสร้างความรู้จากรูปแบบเกษตรประณีตเพื่อพัฒนาอาชีพสู่ความยั่งยืน ของสมาชิกเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านมี 3 รูปแบบ คือ หนึ่งแบบพออยู่พอกิน เป็นลักษณะ การผลิตเพื่อการบริโภคในครอบครัว หากเหลือก็แบ่งปันญาติมิตร เน้นการผลิตที่มีความหลากหลายในกิจกรรมที่ตนเองต้องใช้ต้องกิน สองแบบเหลืออยู่เหลือกิน เป็นรูปแบบที่ ผลิตอยู่บนฐานของการปรับกระบวนการเรียนรู้ลงสู่การปฏิบัติ มีกิจกรรมการขยายเพิ่มขึ้น หลังจากการบริโภคในครัวเรือนแบ่งปันญาติมิตร และสามแบบก้าวหน้า เป็นรูปแบบการผลิตที่ ดำเนินการบนฐานความรู้จนเกิดความมั่นใจขยายพื้นที่การผลิตเพิ่มมากขึ้นทั้งชนิดและกิจกรรม ที่ดำเนินการ สอดคล้องกับผลการวิจัยของ สุเทพ พันประสิทธิ์ (2553) ที่พบว่า วิธีการผลิตตาม แนวเกษตรทฤษฎีใหม่ เป็นการผลิตเพื่อตนเองเพื่อครอบครัวเป็นอันดับแรก ดังข้อความที่ว่า “กินทุกอย่างที่ปลูกและปลูกทุกอย่างที่กิน” ตลอดจนแจกจ่ายแบ่งปันให้กับเพื่อนบ้าน รวมถึง จำหน่ายเพื่อหารายได้ให้แก่ตนเองและครอบครัว สอดคล้องกับผลการวิจัยของ รัชชชัย เพ็งพิณิจ และแสงอรุณ สุนทรีย์ (2552) ที่พบว่า ปราชญ์ชาวบ้านนำเอาปรัชญาเศรษฐกิจ พอเพียงมาใช้ในการดำรงชีวิต และการทำเกษตรกรรม ด้วยการประยุกต์ใช้เกษตรทฤษฎีใหม่

ยึดหลักตนเป็นที่พึ่งแห่งตน อุดรฐ์วที่เป็นรายจ่ายทุกประเภท โดยประยุกต์เกษตรทฤษฎีใหม่ไปใช้ในพื้นที่อันจำกัด ย่อส่วนสู่การทำเกษตรประณีตตามขนาดพื้นที่ที่ตนเองทำได้ก่อน เมื่อสำเร็จแล้วค่อยขยายไปสู่พื้นที่อื่น และสอดคล้องกับผลการวิจัยของ ผาย สร้อยสระกลาง และคณะ (2548) ที่พบว่า เกษตรประณีตสามารถส่งเสริมความเป็นอยู่ของเกษตรกรให้ดี ลดการพึ่งพาจากภายนอกและเน้นการพึ่งพาตนเอง ช่วยให้ครัวเรือนมีอาหารปลอดภัยและมี เหลือกินได้แจก เหลือแจกได้ขาย พออยู่พอกิน

รวมถึง สอดคล้องกับผลการวิจัยของ เทิดศักดิ์ คำเหม็ง และคณะ (2552) ที่พบว่า การใช้ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงในระบบการเกษตรทฤษฎีใหม่ของเกษตรกรเป็นระบบเศรษฐกิจที่ยึดถือหลักตนเป็นที่พึ่งแห่งตน มุ่งเน้นผลิตพืชผลให้เพียงพอกับความต้องการบริโภคในครัวเรือนเป็นอันดับแรก เมื่อเหลือจากการบริโภคแล้วจึงคำนึงถึงการผลิตเพื่อการค้าเป็นอันดับรองลงมา หลักใหญ่สำคัญยิ่ง คือ การลดค่าใช้จ่าย สอดคล้องกับผลการวิจัยของ นภดล หงส์ศรีพันธ์ (2552) ที่พบว่า การทำเกษตรแบบผสมผสานสามารถลดรายจ่าย ด้วยการพึ่งพาตนเอง ส่งผลให้เกษตรกรมีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น สอดคล้องกับผลการวิจัยของ สกกุลศักดิ์ อินหล้า (2551) ที่พบว่า เกษตรอินทรีย์ โดยการปลูกพืชหมุนเวียน ปลูกพืชตามฤดูกาล ใช้ปุ๋ยธรรมชาติ เน้นปลูกผักไว้กินเอง ถ้าเหลือก็เก็บไปขาย สามารถเลี้ยงตัวเองได้ และสอดคล้องกับผลการวิจัยของ ชนิษฐา ศรีคำมี (2550) ที่พบว่า วิถีเกษตรกรรมชุมชน เป็นวิถีเกษตรกรรมที่มีเป้าหมาย คือ ผลิต ทำ สร้าง หา ให้มีกินมีใช้อย่างพอดีและพอเพียง ถ้ามีเหลือกินเหลือใช้ให้ขายเป็นรายได้ หรือจุนเจือเผื่อแผ่ผู้อื่น พึ่งตนเองเป็นเครือข่าย

ทั้งนี้ยังสอดคล้องกับผลการวิจัยของ ธวัชชัย เฟ็งพินิจ และธีระศักดิ์ ละม่อม (2554) ที่พบว่า การขับเคลื่อนเครือข่ายของปราชญ์ชาวบ้านควรมีการพัฒนาในด้านหลักสูตรการเรียนรู้ โดยเน้นเกษตรประณีต สร้างประสบการณ์ตรง มุ่งสู่การพึ่งตนเองและพึ่งพากันเอง สอดคล้องกับผลการวิจัยของ เสงี่ยม กอนไธสง (2553) ที่พบว่า ศูนย์เรียนรู้ของปราชญ์ชาวบ้านเน้นการพึ่งตนเองตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง และผลการวิจัยของ สมนึก ปัญญาสิงห์ (2554) ที่พบว่า การพึ่งตนเองและพึ่งพากันเอง เป็นจุดเปลี่ยนและการตัดสินใจของครอบครัวเกษตรกรได้ดี และสอดคล้องกับผลการวิจัยของ อุทัยวรรณ ภูเทศ (2553) ที่พบว่า เกษตรกรรมยั่งยืนเป็นการทำเกษตรอย่างมีการวางแผน ใช้ทรัพยากรธรรมชาติในเชิงอนุรักษ์อย่างคุ้มค่าและเกิดประโยชน์สูงสุด สร้างเสถียรภาพและความยั่งยืนทางเศรษฐกิจและทางสภาพแวดล้อมให้เกิดขึ้น ทำให้เกษตรกรสามารถที่จะพึ่งตนเองได้

ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า รูปแบบการทำเกษตรประณีตของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ได้นำมาใช้เป็นแนวทางในการถ่ายทอดสู่เกษตรกรถือเป็นแนวทางการทำเกษตรกรรมทางเลือกใหม่ที่ประสบความสำเร็จ จะเห็นได้ว่า ผลสำเร็จในการคิดค้นการทำเกษตรประณีตที่เครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้ร่วมกันเรียนรู้ ทดลอง และพัฒนาขึ้นจาก

การปรับเปลี่ยนแนวคิดของเกษตรกร ให้เข้าใจตนเอง เน้นการทำเกษตรประณีต (ทำตามกำลัง เริ่มจากเล็กไปหาใหญ่ ปลูกทุกอย่างที่กิน กินทุกอย่างที่ปลูก เหลือกินแจก เหลือแจกขาย ลดรายจ่าย สร้างรายรับ) สร้างความหลากหลายของชนิดและสายพันธุ์ (ใช้พื้นที่ให้คุ้มค่าทั้งใต้ดิน บนดิน บนอากาศ) ไม่ใช่สารเคมี ปฏิบัติและเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง (สร้างหลักสูตรเรียนรู้ สร้างประสบการณ์ตรง) ขยายอย่างน้อยร้อยละ 20 ของพื้นที่ เพื่อมุ่งสู่การพึ่งตนเองและพึ่งพากันเอง ซึ่งจะสามารถนำไปสู่รูปแบบการสร้าง ความหลากหลายทางชีวภาพในพื้นที่ทำการเกษตรของเกษตรกรตามแนวคิดการทำเกษตรประณีตของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้

ข้อเสนอแนะ

จากผลการวิจัย ซึ่งคณะผู้วิจัยได้กลั่นกรองและรวบรวมนำเสนอในแต่ละประเด็นผ่านการวิเคราะห์ข้อมูลที่สำคัญประกอบ ทั้งข้อมูลจากเอกสารที่เกี่ยวข้องในทุกด้าน และข้อมูลจากภาคสนาม ไม่ว่าจะเป็นการสังเกต การสัมภาษณ์ การสนทนากลุ่ม และการประชุมเชิงปฏิบัติการ รวมถึงนำมาสรุปและอภิปรายผลในประเด็นที่ผ่านมา ทำให้เห็นถึงข้อเด่นและข้อจำกัดที่หลากหลายแตกต่างกันออกไป ซึ่งจากรายละเอียดที่คณะผู้วิจัยได้นำเสนอไปแล้วนั้น คณะผู้วิจัยได้มีการทบทวนในประเด็นต่างๆ อย่างถี่ถ้วน พร้อมกับนำข้อมูลที่มีทั้งหมดมา กลั่นกรองเป็นข้อเสนอแนะในแต่ละประเด็นต่างๆ ดังนี้

1. ข้อเสนอแนะระดับพื้นที่หรือระดับปฏิบัติการ เครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ควรนำเอารูปแบบการสร้าง ความหลากหลายทางชีวภาพในพื้นที่ทำการเกษตรของเกษตรกรตามแนวคิดการทำเกษตรประณีตของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ไปพัฒนาเพิ่มเติมในหลักสูตรวิทยากรกระบวนการเพื่อการเปลี่ยนแปลงสู่การพึ่งตนเองและพึ่งพากันเองภาคประชาชน (วปอ.ภาคประชาชน) เพื่อสร้างหลักสูตรทางเลือกในการพัฒนาเกษตรกรที่หลากหลายมากยิ่งขึ้น

2. ข้อเสนอแนะระดับนโยบาย หน่วยงานภาครัฐทั้งในระดับพื้นที่และระดับกระทรวง ควรเข้ามามีส่วนร่วมเติมเต็มองค์ความรู้เกษตรประณีตของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เพราะเกษตรประณีตถือเป็นองค์ความรู้เด่นที่สามารถนำพาเกษตรกรให้สามารถพึ่งตนเองและพึ่งพากันเองได้ โดยให้การสนับสนุนในประเด็นที่เครือข่ายไม่มีความถนัด เช่น การจัดการด้านเอกสาร การจัดการด้านทรัพย์สินทางปัญญา การนำเสนอ เผยแพร่องค์ความรู้ การพัฒนาเครือข่าย เป็นต้น เพื่อให้เครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้ขยายแนวคิดเกษตรประณีตสู่ 1 ล้านครอบครัวที่ตั้งเป้าหมายไว้ และเพื่อให้เครือข่ายสามารถพัฒนาแนวคิดในการทำการเกษตรกรรมออกสู่สังคมวงกว้างได้

อย่างต่อเนื่อง รวมถึงการพัฒนาศูนย์เรียนรู้ของปราชญ์ชาวบ้านและเกษตรกรต้นแบบสู่แนวทางการบริหารจัดการในรูปแบบอื่น ๆ เช่น แหล่งศึกษาเรียนรู้ แหล่งท่องเที่ยวเชิงเกษตรธรรมชาติ แหล่งฝึกอบรมเยาวชน แหล่งเรียนรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่น แหล่งฝึกประสบการณ์วิชาชีพ เป็นต้น

3. ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยครั้งต่อไป

3.1 ควรมีการวิจัยและพัฒนาตัวชี้วัดรูปแบบการสร้าง ความหลากหลายทางชีวภาพในพื้นที่ทำการเกษตรของเกษตรกรตามแนวคิดการทำเกษตรประณีตของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เพื่อใช้เป็นฐานการสร้างและประเมินผลรูปแบบการสร้าง ความหลากหลายทางชีวภาพในพื้นที่ทำการเกษตรของเกษตรกรในระดับสังคมวงกว้าง

3.2 ควรมีการวิจัยและพัฒนา ระบบฐานข้อมูล รูปแบบการสร้าง ความหลากหลายทางชีวภาพในพื้นที่ทำการเกษตรของเกษตรกรตามแนวคิดการทำเกษตรประณีตของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เพื่อนำเทคโนโลยีที่ทันสมัยมาใช้จัดทำฐานข้อมูล การเชื่อมโยงข้อมูล แหล่งเรียนรู้ และการเผยแพร่องค์ความรู้สู่สังคมวงกว้าง

3.3 ควรมีการวิจัยและพัฒนา รูปแบบการสร้าง ความหลากหลายทางชีวภาพในพื้นที่ทำการเกษตรของเกษตรกรตามแนวคิดการทำเกษตรประณีตของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ อย่างต่อเนื่องในลักษณะสหวิชาการ เพื่อให้สามารถนำไปใช้เป็นหลักสูตรเรียนรู้ของศูนย์เรียนรู้ด้านการเกษตรกรรมได้อย่างร่วมสมัย